

A MANA-HIT AFRIKAI ALAKVÁLTOZATAI

†KATONA Imre

A *mana* egyike a csaknem világszerte ismert legrégebbi és legmaradandóbb hitképzeteknek. Óceániában fedezték fel, ahol a *tabu*val együtt összefüggő rendszert alkot, de Afrikában is számos alakváltozatát figyelték meg. Annak ellenére, hogy a *mana* már jó évszázada szerepel a nemzetközi néprajzi szakirodalomban, tartalma, működése és más hitképzetekkel való összefüggései mégsem teljesen tisztázottak. Mivel az adott társadalmakhoz rugalmasan alkalmazkodik, egyes alakváltozatai pedig szinte dacolni látszanak a múltal, valóban nehéz nyomon követni, az általa megtett utat végigjárni. Így egyáltalán nem elítélendő, hogy egyes kutatók az alakváltozatok és váltások különbözőseit, mások viszont azok hasonlóságait hangsúlyozzák, és esetleg épp ezért nem jutnak előre, gyakran tévutakra térnek. A vonatkozó szakirodalom bőséges, bár földrészek szerinti bontásban már aránytalan, és épp afrikai példák szerepelnek legritkábban, holott e térségben a *mana* szinte minden változata megtalálható, amelyek segíthetnek a megtett út egyes állomásainak megtalálásában.

A *mana* azon a kezdő fokon alakulhatott ki, amikor még az egész társadalom a természet részének, az egyén pedig közössége egyik tagjának tekintette magát, s az ember a természettel, az egyén pedig a társadalommal szinte teljesen azonosult. E testvéri-rokoni viszony megkönnyítette az együttélést, és esetenként a mellérendelődésen belül kisebb fokú alá-fölérendelődést is megengedett. A közgondolkodás mesei szintű lehetett: álom és ébrenlét, csodás és hétköznapi, szent és közönséges, földi és földöntúli stb. átjátszhatott egymásba, de nem volt merev határ élő és élettelen, szellemi és anyagi, személy és tárgy, sőt elvont és konkrét között sem, bár egyes kutatók szerint e korban még nem lehet elvont gondolkodásról beszélni. Mindenesetre a korabeli köztudat-közgondolkodás-világszemlélet nem elemző vagy oknyomozó, hanem képzettársító és összefoglaló volt, de mégsem szorítható bele az *a-*, *pre-*, vagy *szublogikus* fogalom Prokrusztész-ágyába. Az adott közösség önmagát tekintette a Mindenség központjának, teljes értékű embercsoportnak; mindent magához, helyzetéhez és közvetlen környezetéhez viszonyított: a nagy távolságot-magasságot képzeletében-varázslatában lerövidítette; az idő múlását nem lineárisan, végleges lezártágában, hanem visszatérő ismétlődésében szemlélte. Az élet keletkezését és elmúlását előbb észlelte a természetben, mint önmagán, a halált huzamos ideig nem törvényszerűnek, hanem véletlennek tekin-

tette, és hitt az élet valamilyen folytatásában. Mindezek jól megfértek bizonyos szintű gyakorlatiassággal, sőt valós alapokon nyugvó tájékozódással is, így például különbséget tudtak tenni az év- és a napszakok, az életkorok, továbbá a levegő–földfelszín és a vizek állatai között, sőt még a közvetlen közelben található hasznos növények–gyümölcsök növekedési–érési szakaszait is megfigyelték. Kézbeli és egyéb eszközeit állandóan fejlesztették ugyan, változtattak életmódjukon is, mégsem ún. fejlődést, hanem „csak” zavartalan fennmaradást akartak, s ebben volt a természet és a társadalom, a csoport és az egyén egymás kölcsönös segítségére.

E természet közeli és közösségi életnek tudati vetülete a *mana*, eredeti formájában alapvető hitképzet, sőt talán minden hit szellemi szülőanyja. Általánosságban a mana olyan fenntartó és működtető erő feltételezése, amely mindenben és mindenki-ben benne rejlik, személytelen és láthatatlan, de hatása megfigyelhető és lokalizálható. Nem egyenletesen oszlik meg, többlete varázsos–veszélyes is lehet, védekezést kíván. Különleges utakon–módokon halmozható, ám ugyanúgy el is veszíthető, és természeti–társadalmi viszonylatban részleges is lehet. Az már az adott társadalomtól és a külső körülményektől függ, hogy e különféle menetek–szerepek és más hitképzetekkel való kapcsolatok hogyan alakulnak.

Afrikai viszonylatban kétségkívül a zsákmányoló, hordaszervezetben élt/élő *busmanok* körében maradt fenn legteljesebb és legrégebbi formában az általuk meg sem nevezett mana-hit. E mindent betöltő személytelen (varázis-) erővel nemcsak emberek és állatok, hanem természeti jelenségek, sőt még tárgyak is rendelkezettek. E természetfölötti erő helyenként (például bozótokban) és személyenként (például jó-sokban, javasokban) fel is halmozódhatott. A busman „őscsalád” ilyen csodás képességekkel rendelkezett: például állat, növény, csillag vagy akár szikla alakját is fel tudta venni. A varázsló különleges képességét részben örökölte, részben szerezte, fő feladata volt a természet és a társadalom harmóniájának őrzése (egészségének, megbomlott rendjének) helyreállítása, szükség esetén közvetített az emberek és a szellemek között. A többleterővel rendelkező, testetlen és többnyire láthatatlan szellemek általában segítettek, „törvénysértés” esetén azonban büntetni is tudtak. E képzeletbeli szellemlények még nem nélküliek, akár az egyetemes mana homályos alakváltozatainak is tekinthetők, nem is ember-, legfeljebb állatalakban képzeltek őket el, mindenesetre természetfölötti többleterővel, varázserővel rendelkeztek. A busmanok is lebontottak minden válaszfalat társadalom és természet, ember és állat között, és ha még nem is származtatták magukat az állatoktól, baráti viszonyban éltek egymással; varázslat és halál közbejöttem nélkül is felvehették a másik alakját, vigyáztak egymásra, és mindenkinek volt választott állati alteregója (animalizmus). A még „szakosítatlan” mana-hit legjellemzőbb alakja a busman *mantisz*: ez lehet tárgy, állat, ember,

szellem, azonosulhat az égi istennel; legfőbb lényege a többleterő, alakváltoztatási képesség és ügyesség. Ő a mana első számú letéteményese. A különféle busman szellemek alakja is egymásba olvad, „munkakörük” alig különül el. Egyes elképzelések szerint ők, mások szerint ügyes állatok tanították meg az embereket. A mitikus őskorban a szellemek népesítették be földet élőlényekkel, és tagjai voltak az említett busman „ős család”-nak is.

E busman mana- és szellempéldák is arra intenek, hogy kezdőbb tudati fokon nem feltétlenül kell számolnunk enimizmussal és totemizmussal, az alaktalan, vagy inkább nagyon is alakváltó szellemvilág inkább még a mana-hit része, mintsem szakosodott szellemcsarnoké. Maga az alapot képező mana fenntartó és működtető erő, csakis a többlete az ún. varázserő, ez utóbbi tehát éppúgy másodlagos, mint az animizmus és a totemizmus is. Mivel ezen a fokon természetfölötti-termetészeti-társadalmi, múlt- és jelenlegi stb. egybeolvad és korlátlanul minden és mindenki alakot válthat, konkrét tabu-szabályok is csak a zavartalan együttélést kísérik; így a vallási alapfogalmak közül a mana- és szellemhitet kell első helyre tennünk, a szellemhit alapja azonban az egyetemesebb mana.

Az őserdei pigmeusok szintén zsákmányoló életformában rekedtek ugyan meg, de a szomszédos növénytermesztő bantuk tartós hatására megismerték „újabb” hitelemeiket is, körükben viszont már nem „tisztá”, hanem átmeneti formákkal találkozunk. Így például a kissé anyagyszerű *megbe* (életerő, hatalom) vér és árnyék kötőanyagából áll, már nem „köztulajdon”, mint a mana, hanem csak egyes személyekhez tartozik. A halál beálltával elhagyja a testet, egy része a totemállatba, a másik pedig a halott ajka fölé hajló *legidősebb* fiába száll át, vagyis elsőszülöttség szerint öröklődik. A vérségi nemzetség már kialakult, a legelső ős rendszerint totemállat, vadászatát *tabu* tiltja. (Ez vonatkozhat az egész állatfajra, ez esetben még átmeneti típusú csoporttotemizmusról van szó.) A *megbe* egyébként betöltheti az egész mindenséget, a természetet, a társadalmat, de nagyon egyenlőtlenül oszlik el, utóbbi esetben főként az idősebbekben halmozódhat fel. (Ez annál feltűnőbb, mivel a *megbe* éppen hogy erőt, hatalmat kölcsönöz.) A *megbe* eredetét a pigmeusok által elképzelt Legfőbb Lénytől vezetik le, de azt ők közvetlenül a totemősöktől kapták, mágikus formulával tovább is adható, az elsőszülött fiú az említett módon örökölhetheti. A pigmeus szellemcsarnok már nem olyan mana-közeli, mint a busman, némileg szakosodott, és külön-külön tiszteletnek örvend: vadászzsákmány híján az Erdőszellemet hívogatják, de a Legfőbb Lény részesül az első zsákmányból; a halott- és őskultusz jelentéktelen, csak az istenséghez imádkoznak.

A pigmeus példák tipikusan átmenetiek, arra vallanak, hogy a mana és a totem nem ikerfogalom: a mana az „elsőszülött”, élhetnek egymással kölcsönhatásban, de egyik nem feltétele a másiknak. A pigme-

us mana már csak a természet „közkincese”, társadalmi szerepköre valamivel szűkebb, s valamilyen vérségi–mágikus módon örökölhető, s életkor szerint is megosztottabb. A pigmeus lélekfogalom szemmel láthatólag a mana „méhéből” születik, jobban hasonlít szellemi anyjára, mint a fejlettebb társadalmak lélekfogalmára, mindenesetre már benne rejlik a kettős (vérárnyék), illetve többes lélek lehetősége. A pigmeus szellemcsarnok eltávolodott a manától, szakosodni kezd, s átmenetileg a nemzetséghez hasonlóan gyengén rangsorolt. Ahogyan a pigmeus mana-hitben a bantu, hasonlóképpen az istenhitükben a hitterjesztés hatását kell látnunk. Megvan a személyes, teremtő isten hite, aki halhatatlan, ura a halálnak, mindenütt jelen van, mindent tud, tőle ered minden jószág, erkölcs, jutalmaz–büntet, mindenkinek atyja; az ég örökévalóságából lép elő, mindent lát, mindenható teremtő. Látszatra tehát alig különbözik a tételes vallások istenétől, valójában még manaisztikus vonásai is vannak, sőt teljhatalma voltaképp a mana teljességének tulajdonítható.

A közép-afrikai őserdei növénytermesztő bantuk nem önmagukat, hanem az *elimát* (manát) származtatják totemállatuktól; legelőször a nemzetség őse kapta meg, tőle pedig a mindenkori legidősebb nemzetségfő örökli. Kisebb fokban mások is részesülhetnek ugyan belőle, de annál keményebben kell érte megküzdeniük, minél távolabbi rokonai a főnököknek. A fenntartó és működtető mana tehát egyre inkább a hatalom „segítőjévé” válik, bizonyos kiváltságokkal jár, állami keretek között el is érheti óceániai megfelelőjének a hatóerejét. A bugandai gondák uralkodóiban például úgy felhalmozódott a mana, hogy még a szellemcsarnok rangsorát is ők alakíthatták ki: szellemeket válthattak le és nevezhettek ki. Ha az uralkodó volt egyúttal a legfőbb pap is, a nép számára szentté és láthatatlanná vált, vakon engedelmeskedtek neki, s véres–vértelen áldozatokat mutattak be. E szakrális fejedelem elődeinek manájából táplálkozott, ereje és vére tisztaságát sokféle rítus szolgálta. Vége tehát a valamikori manaisztikus „egyenlősdinek”: akik egyénileg szerezték meg, nem versenyezhettek az uralkodóval, és saját társadalmi helyzetük–súlyuk szerint részesedhettek csak belőle, miként Óceániában is, így például szerezhettek varázshatalmat, nemző- és testi erőt, ügyességet és még több mást is. Akikben a mana felhalmozódott, azt olykor a fejükben lokalizálták, hiszen a Cross folyó menti négerék körében ugyanúgy felbukkant a mana-szerző fejevadászat, mint a délkelet-ázsiai népeknél. Más bantu népeknél, ha nem is ebben a véres, nyers valóságában, de a mana megszerzése–átadása sok helyen szerepelt az ifjak felavatásának és nevelésének a folyamatában.

Kapás földműves (növénytermesztő–kisállattartó) fokon tehát a mana szinte összesimul a nemzetséggel, habár nemzetségen kívüli, állati eredetének emlékét még őrzi. „Kiszolgálja” a nemzetség- és törzsfőket, főként pedig a szakrális fejedelmeket, akik nemcsak az emberek, hanem a szellemek urai is, hasonlóan egyrészt az óceániai, másrészt a

mezopotámiai uralkodókhoz. Mindenki más, vagyis a közönséges halandók, csak társadalmi helyzetük szerint részesedhetnek az elimából. A mana nemzetségi–törzsi–állami szinten is megmaradt ugyan, de megszűnt közkincs lenni, mert az ember elszakadt a természettől, uralkodni óhajtott felette, és e középső fokon már megteremtette saját képére és hasonlatosságára az ingatag szellemvilágot. A kisebb emberek körére korlátozódó mana pedig éppen annyit veszített hatásosságából, amennyit felhalmoztak magukban a fejedelmek és a közvetítők.

Már csak egy lépés kell a civilizációkig, városállamokig és a tételes–intézményes–szentkönyves vallásokig. Az alakváltozásra képes mana ezekbe is beépült: a különben nagyon bonyolult, összetett *bráhman*, *tao* is alapjaiban még mana-közeli, egyesek szerint a *panteizmus*, a *miszticizmus* is mana-talajból fakad, az észak-afrikai iszlám *baraka* és az európai *karizma* is egyenes ági rokona. A mana életútjának e második szakasza, utóélete azonban ezúttal nem tartozott vizsgálódásunk körébe.

Megfelelő társadalmi-tudati háttér segítségével tehát a mana „fejlődésének” főbb állomásai nyomon követhetők: első szakasza besorolható a dinamizmus–preanimizmus kategóriájába, a mana lehet egyidős bizonyos szellemhittel, de a lélekhitnél (animizmusnál) feltehetőleg korábbi. Összefonódhat a totemizmussal, de egyik nem feltétele a másiknak, tabu-szabályzat sem kezdettől fogva kíséri. Amilyen mértékben kerekedik az emberi társadalom a természet fölé – már ti. tudati szinten –, úgy „vonul ki” a mana a külvilágból, és amilyen mértékben rangsorolódik maga a földi társadalom, úgy halmozódik fel a mana a kiváltságosokban, és csökken az alávetettekben. Ez a rangsor jellemzi a szellemcsarnokot is, csakhogy míg korábban a természet erői szabták ki a helyeket, utóbb már az ember váltotta le és nevezte ki az isteneket, illetve a szellemeket.

E „fejlődéssor” segítségével tehát némi „rendet” lehet teremteni a sokféle elnevezésben, jelzőben és szerepkörben, illetve a csak saját magunknak szóló meghatározásokban. Így a *mana* alapjában fenntartó, működtető és szabályozó erő, csakis felhalmozott többlete nevezhető *varázserő*nek, ha pedig az élőkben jelentkezik: *életerő*nek nevezhetjük. Tagolt társadalmakban a mana „fent” *hatalom*, *tekintély*, „lent” *ügyesség*, *sikeresség*, *rátermettség* és hasonló tartalommal jellemezhető. Eleinte valóban *személytelen*, de a tagolt társadalmakban már nem feltétlenül az. A mana a hatályos *varázslás* alapja, ám nem azonos vele. Összefonódik a *totemizmussal*, de nem feltételei egymásnak. Kísérheti *tabu*, de nem kezdettől fogva. A társadalom tagolódásával párhuzamosan halmozódik, illetve csökken. Bonyolított formái (*bráhman*, *tao*, *panteizmus*, *miszticizmus* stb.) magasabb fokokra is eljuthatnak.

Afrika is arra tanít tehát, hogy a *mana* a hiedelemrendszerek és a vallások alapja, a legrégebb és a legmaradandóbb képzetkör, amelynek alakváltásai társadalom- és tudattörténeti módszerrel nyomon követhetők, ám a mana bizonyára még további titkokat is rejteget.

Vallástörténeti fogalmak magyarázata

animalizmus	
animizmus	lélekhit, élők, élettelenek lélekkel való felruházása
baraka (iszlám)	
bráhman(izmus)	
elima	mana a pigmeusoknál
karizma	
mana	minden élő és élettelen fenntartó, működtető erő, varázserő
manaisztikus	manával összefüggő
megbe	
miszticizmus	
pantheizmus	
szellemcsarnok	pantheon, az istenek gyülekező- vagy lakhelye
tabu	
tao	
totemizmus	

Irodalom

- ÁKOS Károly
1953 *A természeti vallások*, Budapest.
- BELLINGER, G. J.
1993 *Nagy valláskalauz*, Budapest.
- BIRKET-SMITH, Kaj
1969 *A kultúra ösvényei*, Budapest.
- BJERRE, J.
1960 *Kalahari*, Wiesbaden.
- BLEEK, W. H. I.
1911 *Specimens of Bushman Folklore*, London.
- BOAS, Franz
1938 *The Mind of Primitive Man*, New York.
- BURROWS, G.
1898 *The Land of the Pigmies*, London.
- CLARIDGE, G. C.
1922 *Wild Bush Tribes of Tropical Africa*, London.
- DURKHEIM, E.
1912 *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, Paris.
- ELIADE, Mircea
1994–1995 *Vallási hiedelmek és eszmék története*, I–II., Budapest.

- EVANS-PRITCHARD, E. E.
1965 *Theories of Primitive Religion*, London – Oxford.
- FIRTH, R.
???? The Analysis of Mana: an Empirical Approach, in: *Peoples and Cultures of the Pacific*, ed. by A. P. Vayda.
- FORDE, D. szerk.
1954 *African Worlds, Studies in the Cosmological Ideas and Social Values of African Peoples*, London.
- FORTES, M. – DIETERLEN, G.
1965 *African Systems of Thought*, London – New York – Toronto.
- FREUD, S.
1919 *Totem és tabu*, Budapest.
- FRIEDRICH, A.
1939 *Afrikanische Priestertümer*, Stuttgart.
- GLASENAPP, Helmuth von
1975 *Az öt világvallás*, Budapest.
- GOODE, W. J.
1951 *Religion among the Primitives*, New York – London.
- GRAEBNER, Fritz
1924 *Das Weltbild der Primitiven*, München.
- GUSINDE, M.
1948 *Urwaldmenschen am Ituri*, Wien.
- HOCART, A. M.
1914 Mana, in: *Man*.
- JAMES, E. O.
1957 *Prehistorie Religion*, New York.
- LÁNG János
1974 *Lélek és isten. A vallás alapvető fogalmainak kialakulása*, Budapest.
- LEHMANN, F. R.
1922 *Mana*, Leipzig.
- LEROY, A.
1925 *La religion des primitifs*, Paris.
- LÉVI-BRUHL, L.
1930 *Die Seele der Primitiven*, Wien.
- LOWIE, R. A.
1948 *Primitive Religion*, 2. kiad., New York.
- Mana
1978 *Mana. Introduction à l'histoire des religions*, Paris, 1948,
Mitológiai Ábécé, 3. kiad., Budapest.
- NILSSON, U. P.
1911 *Primitive Religion*, Tübingen.
- PREUSS, K. Th.
1914 *Die geistige Kultur der Naturvölker*, Berlin.
- ROCKENBAUER Zoltán
1994 *Ta'aroa. Tahiti mitológia*, Budapest.
- RÓHEIM Géza
1914 *A varázserő fogalmának eredete*, Budapest.
- SCHEBESTA, P. P.
1941 *Die Bambuti-Pygmaen vom Ituri*, Bruxelles.

SCHMIDT, W.

1930 *Handbuch der vergleichenden Religionsgeschichte*, Wien.

SCHNEIDER, W.

1891 *Die Religion der afrikanischen Naturvölker*, Münster.

SZPIRKIN, A.

1963 *A tudat eredete*, Budapest.

TRILLES, R. P.

1932 *Les Pygmées de la forêt équatoriale*, Paris.

TURNBULL, C. M.

1962 *The Forest People*, London.

VISCHER, H.

1911 *Religion und soziales Leben bei den Naturvölkern*, I–II., Bonn.

WALLIS, W.

1939 *Religion in Primitive Society*, New York.